

РАДЯНСЬКА ДОБА В РЕЦЕПЦІ АВТОРІВ „ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ” (1948-1991)

В історії української зарубіжної преси, історичної та суспільно-політичної думки часопис „Визвольний шлях” посідає унікальне місце.

Це виїмкове становище журналу пояснюється не тільки тривалим часом його побутування на еміграції та в діаспорі (1948-1991), а й залученням до співпраці багатьох видатних українських учених, публіцистів, політиків, громадських діячів, літераторів, митців, колишніх військових, і зрештою багатьох пересічних вигнанців з України. Вочевидь саме таке поєднання спричинилося до небувалої популярності часопису на теренах української еміграції та діаспори.

Якщо порівнювати „Визвольний шлях” з іншими діаспорними часописами елітарного спрямування, такими як „Листи до приятелів” (1953-1968) та „Сучасність” (з 1961), то стає очевидним, що він був журналом, зорієнтованим на найширші верстви української еміграції. В широкому сенсі вказане видання було журналом всебічного, універсального спрямування

Причому вказані риси часопису виявляються на різних рівнях: в редакційній концепції та політиці, у доборі авторів і дописувачів, у зв'язках з читачами і в поширенні журналу тощо. Саме таке сполучення зумовило неабиякий, майже тріумфальний успіх „Визвольного шляху” у 1950-1960-х роках.

Важливо й те, що часопис був не тільки органом революційної ОУН. Видання стало рупором низки міжнародних антикомуністичних та антирадянських організацій і об'єднань, таких, як АБН, ЄРС та ін. Останні вимагали від урядів західних держав послідовної та безкомпромісної політики стосовно Радянського Союзу і його сателітів.

Отже, радянська доба була предметом пріоритетного розгляду на сторінках журналу „Визвольний шлях”, оскільки значною мірою визначала його суспільно-політичні та інтелектуальні риси. Тож завдання нашої розвідки полягає у з'ясуванні

й аналізі найголовніших тенденцій, підходів і стереотипів, що виявилися в публікаціях авторів та дописувачів „Визвольного шляху” з обсягу радянської проблематики в еміграційний період існування цього журналу (1948-1991).

Радянська доба належить до найтрагічніших та найкривавіших періодів української національної історії. Згідно підходів усталених у радянській історіографії її традиційно розпочинають з Жовтневої революції 1917 р.

Натомість в еміграційній та діаспорній літературі відлік радянських часів зазвичай відносять до початку 1920-х років, оскільки впродовж 1917-1921 рр. на українських землях з перемінним успіхом тривали національно-визвольні змагання. Цього принципу, як правило, дотримувалася і більшість дописувачів часопису „Визвольний шлях”.

Для більшості зарубіжних українців радянська доба була іманентним продовженням, логічним наслідком поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. і збройної боротьби українців під час Другої світової війни та по її завершенні в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. Відтак, радянський режим сприймався не тільки як політичний та ідеологічний супротивник, а як своєрідний монстр, який нищив саму основу духовного буття української нації, її органічні цінності, інститути та традиції.

Слід підкреслити, що значна частина емігрантів повоєнної або другої хвилі, мала свій досвід буття під тоталітарним режимом країни Рад, який сформував виключно негативне ставлення до всього радянського.

Тільки наймолодша, англomовна генерація закордонних українців, що зазнала впливів західної культури, ставилася до радянського способу життя трохи стриманіше та розважливіше, ніж представники інших поколінь.

Утім, у середовищі близького до українського націоналістичного руху зазначена різниця між генераціями практично не відчувалася, оскільки більшість його молодих учасників і прихильників виховувалася в традиціях національного патріотизму та категоричного, апріорного заперечення всього радянського.

З означеної перспективи радянська доба розглядалася як тотальне та катастрофічне явище в українській історії.

Невипадково чільне місце на сторінках журналу „Визвольний шлях” займають розвідки, в яких висвітлюються голодомори, колективізація, індустріалізація, масові репресії, побутування українських політв'язнів та учасників національно-визвольного руху у в'язницях, концентраційних таборах та ін.

Зазначимо, що в публікаціях часопису порушувалися не стільки питання причин, скільки наслідків голодоморів 1921-1923 та 1932-1933 рр. Причини для дописувачів „Визвольного шляху” були очевидні – злочинні соціально-політичні експерименти радянського режиму, скеровані на декоренізацію українців та інших націй на теренах СРСР.

Щодо наслідків голодоморів, то останні вбачилися не тільки у знищенні багатьох мільйонів українців, а і в спробі ліквідувати самі основи духовного існування української нації¹.

Слід підкреслити, що в 1983 р. на теренах української діаспори широко відзначалося 50-ліття найстрашнішого голодомору в історії України². Тому тема злочинних експериментів радянського тоталітаризму була вельми популярною на сторінках журналу.

Водночас дописувачі часопису широко висвітлювали кампанії масових репресій в Радянському Союзі протягом 20-50-х років ХХ ст., а також переслідування представників дисидентського руху в 1960-1980-х роках.

Наприклад, розглядалися репресивні заходи радянських каральних органів супроти української інтелігенції, науки, культури, освіти тощо.

У межах зазначеної теми цікаві розвідки про знищення літературних українських організацій на теренах Радянської України опублікували в журналі „Визвольний шлях” Микола Глобенко-Оглоблин³ та Петро Кізко⁴. Цю проблематику порушували й інші дослідники⁵.

Зрештою, дописувачів часопису цікавили не тільки певні відомості про репресії та їхні наслідки⁶, а й сам механізм організації таких заходів, його забезпечення і конкретне впровадження⁷, спроби супротиву в'язнів⁸ та ін. Тому проблеми організації сталінського молоху смерті та його пізніших спадкоємців інтенсивно обговорювалися в публікаціях „Визвольного шляху”.

Так, Михайло Павлюк прагнув проаналізувати в історичній ретроспективі репресивну політику більшовицького режиму, зокрема показати зв'язок між зміною пріоритетів у каральній політиці та черговими зигзагами партійного курсу КПРС⁹.

Володимир Косик умістив у журналі спеціальну статтю про організацію системи концентраційних таборів на теренах Радянського Союзу, її засади та принципи створення, основні етапи формування і розвитку¹⁰.

Інший автор, Дмитро Левчук оприлюднив розвідку про радянську правову систему, яку розглядав як засіб обмеження та плюндрування громадянських свобод, політичний інструмент для реалізації проголошеного партійного курсу тощо¹¹.

Святослав Караванський у своїй праці зробив спробу пов'язати репресивну політику радянських каральних органів з примусовою працею в'язнів та з'ясувати масштаби її використання в народному господарстві СРСР¹².

Аналогічну постановку питання знаходимо і в інших публікаціях, видрукуваних на сторінках „Визвольного шляху”, в яких відзначалося, що частка праці ув'язнених є досить великою в загальній структурі радянської економіки¹³.

Однією з найважливіших та найпоширеніших тем, яка постійно перебувала в центрі журнальних публікацій, була аграрна політика радянського режиму.

На цьому місці, варто підкреслити, що селянство розглядалося теоретиками націоналізму як наріжний камінь, фізична основа української нації. Тому масштабні катаклізми, які відбувалися в аграрній сфері українського суспільства були об'єктом як академічних, так і суспільно-політичних зацікавлень багатьох дописувачів часопису.

Серію розвідок, присвячених аграрній політиці радянського режиму, опублікував на сторінках „Визвольного шляху” відомий український економіст Микола Величківський.

На його думку, сільськогосподарська політика КПРС завжди базувалася на марксистсько-ленінському положенні про вторинність, другорядність аграрного сектора щодо тяжкої індустрії, про необхідність примусової пролетаризації дрібної буржуазії, до якої відносили середні прошарки українського селянства. Відтак, українське село завжди розглядалося партійними функціонерами як джерело

матеріально-фінансових та трудових ресурсів для радянської промисловості, що фактично призводило до постійного визиску селянства¹⁴.

Водночас він розглядав соціальні наслідки такої політики, які вели спершу до ліквідації присадибного господарства¹⁵, а по великому рахунку були орієнтовані на масову пролетаризацію селянства¹⁶.

Причому вчений наголошує, що аграрна політика КПРС фактично призвела майже до повної руйнації мотиваційних механізмів приватної ініціативи на селі, які стимулювали селянство вести продуктивне господарство.

Саме в цьому, вважає М.Величківський, криються причини невдач, а врешті-решт системної і перманентної кризи в радянському сільському господарстві¹⁷.

На теренах української діаспори активно реагували й на постійні провали в аграрній політиці СРСР упродовж 60-70-х років ХХ ст., зокрема на впровадження практики регулярних закупок сільськогосподарського збіжжя за кордоном¹⁸. Щодо причин таких провалів, то більшість авторів „Визвольного шляху” солідаризувалися в тому, що вони були зумовлені колективною системою господарювання та знищенням заможних прошарків селянства¹⁹.

Взагалі дописувачі журналу оперативно реагували на нові тенденції в аграрній політиці КПРС.

Зокрема, стаття Богдана Гриваня була присвячена ухваленню колгоспного статуту 1969 р. та наслідків упровадження цього нормативного документа для селянства²⁰.

Відомий публіцист Леонід Полтава у своїй замітці порушив проблему участі українців в освоєнні цілинних земель Казахстану²¹.

Значною популярністю користувалася не тільки аграрна, а й загальноекономічна проблематика, зокрема висвітлення головних тенденцій розвитку Радянської України в системі народного господарства СРСР.

Наразі варто наголосити, що автори журнальних статей уважно слідкували за економічними заходами радянського керівництва, активно критикували та аналізували останні. Адже економічні успіхи або невдачі були своєрідним лакмусовим папірцем, який відображав загальний стан радянського режиму. Тому

на Заході, в т.ч. у середовищі української діаспори, цій тематиці приділяли багато уваги.

Зокрема, реформаторські потуги радянського режиму за часів Микити Хрущова дописувачі „Визвольного шляху” сприймали вкрай суперечливо.

Наприклад, уже згадуваний вище Михайло Павлюк указував на провал семирічного плану М.Хрущова, що мав генеральне завдання „наздогнати та перегнати” Сполучені Штати Америки як за абсолютним обсягом виготовленої продукції, так і за виробництвом на душу населення. Зокрема, він доводив, що радянському керівництву не вдалося досягнути навіть основних поставлених завдань і зрівнятися за рівнем виробництва зі Сполученими Штатами²².

Той же автор в іншій розвідці звернувся до проблем радянського бюджету наприкінці 1950-х років, зокрема відзначав його диспропорційність та непрозорість багатьох статей видатків²³.

Зауважимо, що у 1961 р. майже за рік до трагічних подій у Новочеркаську Михайло Павлюк опублікував статтю про проблему страйків у Радянському Союзі²⁴.

В цій розвідці він припустив, що погіршення ситуації в радянській економіці, а особливо в сільському господарстві, може призвести до різкого падіння рівня життя міського населення, і як наслідок до страйків та інших акцій протесту на великих промислових підприємствах.

Цей прогноз справдився досить швидко. У червні 1962 р. підвищення цін на м'ясо на 30 % та на масло на 25% з одночасним заморожуванням зарплати та відмовою від поступової відміни прибуткового податку, задекларованої раніше, призвело до невдоволення великих верств населення.

Ряд протестів прокотився в низці великих індустріальних міст літом 1962 р., включно з розстрілом протестуючих у Новочеркаську. Приміром, у Києві у червні 1962 р. поширювалися листівки із закликом до організації протестів проти постанови щодо підвищення цін.

Крім того, дописувачі „Визвольного шляху” відзначали, що низка адміністративних реформ (укрупнення колгоспів, ліквідація МТС та передача їхньої матеріально-технічної бази до колективних господарств) та кампаній („соняшникова

лихоманка”, м’ясна кампанія в Рязані, „молочні рекорди” і т. п.), ініційованих Хрущовим, завдали великих збитків сільському господарству, які доведеться усувати протягом багатьох років.

Протягом 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. у низці статей, уміщених у часописі не тільки констатувалися кризові явища в радянській економіці, а й розглядалися причини її диспропорційного розвитку, в т.ч. надмірні військові витрати²⁵.

Зокрема, відомий історик та економіст Микола Чировський указував на провальні підсумки сьомого п’ятирічного плану народного господарства, а також звертав увагу на зростаючу залежність СРСР від імпорту зерна та інших продуктів харчування²⁶.

Н.Науменко у 1980 р. обстоював думку, що криза радянської економіки зайшла настільки далеко, що загрожує самому існуванню імперії²⁷. На його думку, зовнішніми ознаками цієї кризи є катастрофічна нестача продуктів широкого вжитку, які необхідні майже всім верствам і прошаркам населення, що постійно продукує їхнє невдоволення.

Таким чином, автор розвідки вважав, що економічний курс Леоніда Брежнєва, орієнтований на масований експорт нафтопродуктів, природного газу та інших ресурсів, призвів до перманентної стагнації народного господарства Радянського Союзу, а в кінцевому рахунку до системної кризи.

Втім, поряд з загальноекономічною проблематикою на сторінках „Визвольного шляху” інтенсивно обговорювалися питання, пов’язані зі становищем Радянської України в загальносоюзному комплексі народного господарства.

Передусім, автори численних розвідок відзначали, що економіка УРСР виступає як постійний донор загальносоюзного бюджету, а виробничі потужності республіки розміщуються переважно в інтересах військово-промислового комплексу, а не українського населення.

Зауважимо, що така політика радянського режиму стосовно народного господарства УРСР розглядалась низкою дописувачів журналу як хижацький грабунок, або колоніальна залежність від Москви²⁸.

Зокрема, М.Павлюк відзначав, що радянське керівництво нещадно використовує природні ресурси України, насамперед, залізну руду та вугілля і не компенсує цього ані належними грошовими розрахунками з республіканським бюджетом, ані відповідною товарною масою²⁹.

В іншій розвідці цей автор кваліфікував ставлення союзного центру до українського народного господарства як „економічний тероризм”³⁰.

Більше того теза про колоніальне становище України в системі загальносоюзних відносин стала досить популярною та поширеною у розвідках багатьох українських публіцистів і вчених на теренах української еміграції та діаспори.

Так, Лука Лисенко спираючись на статистичний аналіз відомостей про обсяги радянської торгівлі стверджував, що союзний уряд нещадно грабує економічний потенціал України за рахунок перерозподілу товарно-грошових потоків³¹.

Аналогічної думки тримався й З.Мельник, який підкреслював, що економічні відносини Києва та Москви нагадують стосунки колонії і метрополії-імперії³².

Богдан Стебельський відзначав, що радянський режим інтенсивно використовує трудові ресурси з України в інших регіонах СРСР, у т.ч. на будівництві нових промислових об’єктів, шляхів сполучення, зокрема при прокладанні Байкало-Амурської залізничної магістралі тощо³³.

Зазначимо, що тезу про колоніальну залежність України поділяли й досить поважні українські вчені, такі як Володимир Косик³⁴ та Микола Чировський³⁵.

Останні щоправда наголошували, що йдеться не про класичну модель взаємовідносин „колонія-метрополія” за доби імперіалізму кінця XIX – початку XX ст., а про паразитичне ставлення Москви до України, її трудових та природних ресурсів.

Натомість високий освітянський та культурний рівень українців, на думку вказаних авторів, у жодному разі не дозволяє звести економічні взаємини між Радянською Україною і союзним центром до класичної моделі колоніальної залежності. В той же час незаперечним є колоніальне ставлення Москви як до ресурсів України, так і інших союзних республік.

Крім того, в деяких розвідках зверталася увага на зміну соціальної структури України, в т.ч. на зменшення частки сільського населення. Відтак, дехто з авторів констатував, що відбулися суттєві зрушення в соціальній структурі українського суспільства³⁶.

Однак, порівнюючи ці зрушення з відповідними перетвореннями в західних країнах Степан Галамай указав на низку мобільність населення, як з перспективи трудових ресурсів, так і щодо переходу з однієї соціальної верстви до іншої, що відіграє ретроградну, гальмуючу роль у розвитку радянського суспільства³⁷.

Однією з домінуючих тем у висвітленні радянської дійсності в публікаціях „Визвольного шляху” був комплекс проблем, пов’язаних з русифікацією української культури, освіти та науки, а по великому рахунку й повсякденного життя на теренах Радянської України.

Взагалі русифікаторська політика радянського режиму, яка проводилася як у Радянській Україні, так і інших союзних республіках, викликала величезне занепокоєння у середовищі українських націоналістів, оскільки вона руйнувала духовні основи національного життя. Тому зазначена проблематика порушувалася на сторінках багатьох статей і матеріалів уже наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.

Зокрема, відомий український педагог Григорій Ващенко відзначав, що русифікація та ідеологізація є підставовими основами радянської системи освіти, яка виховує людей у дусі декоренізації³⁸. Його думку поділяли й інші публіцисти, які вміщували свої розвідки в журналі³⁹.

Одночасно ряд дописувачів видання звертали увагу на те, що протягом 1950-х років українська мова була витіснена не тільки з офіційного вжитку, а і з повсякденного спілкування значної частини міського населення, особливо у містах-мегаполісах.

Невідомий автор, який переховувався під криптонімом Д., зазначав, що така політика радянського тоталітаризму викликає серйозні побоювання за долю української мови на Батьківщині⁴⁰.

Ці спостереження поділяли й інші публіцисти та дослідники, які відзначали, що в мовному середовищі Радянської України відбувається не тільки русифікація, а й своєрідна советизація української мови, котра вимиває з неї традиційні національні елементи та знищує вікові надбання культури⁴¹.

Причому загальний стан української культури в Радянському Союзі попри численні декларації Москви про створення сприятливих умов для всіх національних культур⁴², на думку багатьох авторів, погіршувався з кожним роком⁴³.

Доцільно відзначити, що мовне питання розглядалося рядом дописувачів як стержнева частина національної політики радянського режиму, яка змінювалася відповідно до потреб того чи іншого партійного курсу⁴⁴.

Відомий український мовознавець Василь Чапленко у своїх статтях розглянув дискусію навколо русифікації української мови, яка точилася в радянських академічних виданнях кінця 50-х – початку 60-х років ХХ ст.⁴⁵.

На його думку, сам факт цієї дискусії пояснюється тимчасовою лібералізацією радянського режиму, проте, він у жодному разі не означає зміну мовної політики КПРС. Відтак, автор стверджує, що зміни в партійній політиці в царині мови завжди диктувалися прагматичними міркуваннями, які переслідувала радянська верхівка.

На сторінках часопису звичайно висвітлювалися і політичні перетворення на теренах Радянського Союзу, в т.ч. десталінізація та хрущовська відлига. Втім, останні розглядалися майже всіма дописувачами журналу виключно в критичному та негативному розумінні, оскільки виходили з установчого концепту про неможливість докорінного реформування тоталітарної системи.

Тож не дивно, що реформаторські кроки радянського керівництва сприймалися як косметичні та поверхові, які мають змінити імідж, або навпаки зміцнити основу радянського режиму.

Зокрема, М.Павлюк уважав, що політична лібералізація Радянського Союзу була зумовлена вимушеними обставинами, передусім необхідністю самоствердження нового партійного керівництва⁴⁶.

Водночас він підкреслював, що проголошена М.Хрущовим десталінізація так і не змінила сутності радянської системи. Зокрема, Павлюк відзначав, що через 10 років після смерті Йосипа Сталіна, радянське суспільство залишається тотально контрольованим, де практично неможливе інакомислення тощо⁴⁷.

Зазначимо, що завершення хрущовської відлиги було сприйняте авторами журнальних статей як уповні закономірне явище, яке красномовно засвідчило неможливість навіть вельми урізаного реформування тоталітарного режиму⁴⁸.

Поряд з аграрною, загальноекономічною, культурно-мовною та суспільно-політичною тематикою дописувачі „Визвольного шляху” переймалися й історико-правничою проблематикою. Слід наголосити, що зацікавлення до неї виявили як фахівці-науковці, так і публіцисти та дослідники-аматори.

У центрі тодішніх дискусій опинилося питання правового статусу Радянської України в союзній державі та на міжнародній арені. Цю проблему порушували А Бедрій⁴⁹, Н.Олежко⁵⁰ та ін.

На їхню думку, українська державність припинила своє існування після більшовицької окупації. Натомість під виглядом УРСР існує бутафорська державна організація, яка не має ні відповідного правового статусу, ані реальної влади в Україні.

Таких поглядів трималася більшість дописувачів „Визвольного шляху”.

Новий поштовх указана проблематика отримала зі спалахом полеміки навколо проблеми історико-правничої спадкоємності УНР-УРСР. Ця дискусія розгорнулася навколо статі істориків Богдана Галайчука та Василя Маркуся „Міжнародно-правовий статус України”, опублікованій в „Енциклопедії українознавства”.

У вказаному енциклопедичному гаслі автори висловили думку про історико-правову наступність УНР - Української Держави - УНР - УРСР, яка начебто спиралася на наявні положення діючого міжнародного права, що визнавало правове становище Радянської України в СРСР⁵¹.

Зазначений підхід викликав бурхливі відгуки як ряду істориків права, так і окремих українських еміграційних організацій.

У 1976 р. Товариство українських правників провело навіть спеціальне опитування серед своїх членів стосовно їхнього ставлення до вищезазначеної енциклопедичної статті. Його результати були оприлюднені в спеціальному „Елабораті” товариства⁵².

Більшість членів товариства висловили думку, що Радянська Україна не відповідає елементарним вимогам державного права, а тому не може розглядатися як наступник попередніх українських держав. Натомість стверджувалося, що українські радянські уряди завжди підпорядковувалися Москві, а державні інституції та атрибути УРСР завжди були зовнішніми, а по суті штучними, бутафорськими.

Однак, автори названої енциклопедичної статті продовжували триматися своєї думки, про що свідчить відповідь В.Маркуся на „Елаборат” Товариства українських правників⁵³.

На вказану дискусію гостро відреагували й дописувачі „Визвольного шляху”, які виступили з нищівною критикою вищезазначеної енциклопедичної статті.

Зокрема, Володимир Савчак уважав, що Б.Галайчук та В.Маркусь висунули хибну тезу, яка може зашкодити українській справі⁵⁴. Ще далі пішли автори інших публікацій.

Приміром, Б.Дзерович від імені багатьох українських правників висловив категоричну вимогу до редактора „Енциклопедії українознавства” Володимира Кубійовича змінити тезу про правову спадкоємність УНР-УРСР⁵⁵.

На сторінках „Визвольного шляху” порушувалися й інші проблеми з обсягу життя в Радянській Україні та СРСР.

Зокрема, часопис приділяв велику увагу висвітленню дисидентського руху на теренах УРСР. Більше того, дисиденство не тільки розглядалося як важливе суспільно-політичне явище, а як продовження національно-визвольного руху на Батьківщині та як ознака зростаючої кризи радянського режиму⁵⁶.

Втім, тема ця тема потребує спеціальної розвідки, оскільки висвітлювалася на сторінках часопису дуже докладно.

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши висвітлення й інтерпретацію радянської епохи у публікаціях журналу „Визвольних шлях” протягом 1948-1991 рр. можемо сформулювати такі висновки:

1. Радянська доба висвітлювалася на сторінках часопису в найбільшому обсязі як ідеологічно та політично контраверсійна реальність до самого укладу та способу буття української еміграції і діаспори. Причому для більшості журнальних публікацій характерна підвищена емоційна тональність та психологічна напруга, що вмотивовано соціально-психологічними і соціокультурними чинниками (тим чи іншим досвідом життя більшості емігрантів за радянського режиму, репресіями, які стосувалися емігрантів, або їхніх родин, участю в збройній боротьбі супроти СРСР та ін.). Вони сформували магістральну, цільову установку у ставленні до радянського тоталітаризму: його не можливо реформувати, а тільки розвалити і знищити.

2. Статті та матеріали з радянської епохи друкувалися постійно протягом усіх періодів існування часопису. Вони представляють найрізноманітніший проблемно-тематичний спектр: суспільно-політичні, культурно-освітні, загальноекономічні, аграрні, соціальні, історико-правничі, політологічні та інші питання. У видовому відношенні вони репрезентовані науковими статтями, есе, публіцистичними замітками та нарисами, тематичними оглядами, рецензіями, бібліографічними і хронікальними нотатками й повідомленнями, документами та матеріалами з самвидаву тощо.

3. Авторами публікацій з обсягу радянської проблематики виступали різноманітні особи: фахові вчені, дослідники-аматори, політичні діячі, публіцисти, а зрештою звичайні очевидці або учасники подій. Відтак, розвідки останньої категорії дописувачів містять дуже багато автобіографічних та мемуарних відступів і ноток.

4. Серед дописувачів „Визвольного шляху”, що порушували названу тематику, було чимало відомих професійних учених (Г.Ващенко, М.Величківський, В.Косик, В.Савчак, Б.Стебельський, В.Чапленко, М.Чировський та ін.). Їхні праці, хоча й не позбавлені певних ідеологічних стереотипів та суспільно-політичних упереджень,

але часто вирізняються конструктивністю й оригінальністю підходів, цікавим фактографічним матеріалом, а інколи й вірними прогностичними висновками.

¹ Б.Т. Призабуті злочини Москви [про голодомор 1921-1923 рр.] // Визвольний шлях (далі – ВШ). – 1954. - № 9. – С.63-70; 1955. - № 5. – С.43-52; № 7. – С.52-60; № 8. – С.61-67; № 9. – С.71-75; № 10. – С.77-83; № 11. – С.45-52; 1956. - № 2. – С.173-180; № 4. – С.407-411; П.К. Голод – метода панування большевиків [про голодомор та скруту з продуктами харчування в Україні протягом 30-х років ХХ ст.] // ВШ. – 1948. - № 13. – С.8-10; Жук С. Великий голод в Україні в 1932-33 роках (Пригадка про планове винищення Москвою 6 мільйонів українських селян) // ВШ. – 1962. - № 10. – С.997-1000; Косик В. Жахливі злочини Москви (До 30-ти ліття великого голоду в Україні) // ВШ. – 1963. - № 5. – С.495-503; № 6. – С.609-617; Його ж. В Україні панував жах (До 40-річчя голоду в 1921-22 роках) // ВШ. – 1962. - № 2. – С.174-176; Левченко К. Походження московського большевизму і справжні причини голоду в 1932-33 роках // ВШ. – 1972. - № 12. – С.1295-1304; 1973. - № 1/2. – С.19-39; № 3. – С.202-219; № 4/5. – С.358-370; № 6. – С.547-554; № 9. – С.921-928; № 10. – С.1065-1073.

² Пилипенко П. В 50-річчя найпекельнішого із трьох всеукраїнського голодомору 1933 р. // ВШ. – 1983. - № 5. – С.538-544; Савченко П. КГБ і В.Гросман про всеукраїнський голодомор у 1933 р. // ВШ. – 1983. - № 6. – С.654-661; О.П. Наукова конференція НТШ і Інституту ім. С.Петлюри щодо штучного голоду в Україні 1932-1933 рр. // ВШ. – 1984. - № 5. – С.625-627.

³ Глобенко М. Література і терор [20-і – початок 30-х років ХХ ст.] // ВШ. – 1955. - № 6. – С.67-76.

⁴ Кізко П. Літературні організації в Україні та їх ліквідація [20-30-і роки ХХ ст.] // ВШ. – 1967. – 1967. - № 7/8. – С.914-920.

⁵ Нитченко Д. Нищення української літератури й культурних надбань в Україні московським окупантом // ВШ. – 1966. - № 6. – С.661-668.

⁶ Ізіна Яр. Статистика розстріляних НКВД // ВШ. – 1948. - № 11. – С.9.

⁷ П.К. Концтабори – політично-економічний большевицький розрахунок // ВШ. – 1948. - № 12. – С.6-9.

⁸ Фурман А. Повстання непоборних (У п'яту річницю подій у Воркуті) // ВШ. – 1958. - № 5. – С.497-502; Млаковий М. У 30-річчя повстання політв'язнів на Колимі // ВШ. – 1971. - № 9. – С.1077-1079.

⁹ Павлюк М. Терор комуністичної Москви (Історичний огляд) // ВШ. – 1981. - № 10. – С.1169-1182.

¹⁰ Косик В. Основні етапи розвитку концентраційної системи в СРСР // ВШ. – 1981. - № 4. – С.466-474; № 5. – С.599-615.

¹¹ Левчук Д. Правова система в СРСР як засіб поневолення народів і людини // ВШ. – 1973. - № 3. – С.220-230.

¹² Караванський С. Використання рабської праці у народному господарстві СРСР // ВШ. – 1984. - № 6. – С.672-676.

¹³ Шифрін А. Примусова праця в'язнів у воєнній промисловості СРСР [50-70-і роки ХХ ст.] // ВШ. – 1978. - № 12. – С.1422-1430.

¹⁴ Величківський М. Комуністичний визиск селянства // ВШ. – 1957. - № 4. – С.418-420.

¹⁵ Його ж. Ліквідація селянського присадибного господарства за комуністичної системи // ВШ. – 1958. - № 7. – С.723-731; № 8. – С.851-858.

¹⁶ Його ж. Наступний етап пролетаризації селянства в Україні // ВШ. – 1959. - № 1. – С.105-106.

¹⁷ Його ж. Причини занепаду сільського господарства в СРСР, зокрема в Україні // ВШ. – 1964. - № 11. – С.1157-1160.

¹⁸ Вовчук І. Провал урожаю і „передового” господарства московської імперії // ВШ. – 1975. - № 11. – С.1221-1226.

¹⁹ Його ж. Маховик колективізму в дії // ВШ. – 1976. - № 9. – С.970-980; Його ж. Провал урожаю і

- „передового” господарства московської імперії // ВШ. – 1975. - № 11. – С.1221-1226; Шалдій Д. Догосподарились... (Провал сільського господарства в ССРСР) // ВШ. – 1961. - № 4. – С.353-362; Його ж. Катастрофа сільського господарства в Україні // ВШ. – 1961. - № 6. – С.612-620; Його ж Д. Реорганізація сільського господарства в ССРСР // ВШ. – 1961. - № 7. – С.735-740; Кирпич А. Аграрна проблема в Україні // ВШ. – 1964. - № 1. – С.25-32.
- ²⁰ Гривань Б. Колгоспний статут „новий” [1969 р.], а ярмо старе // ВШ. – 1970. - № 2. – С.148-153.
- ²¹ Полтава Л. Український вітер у степах Казахстану // ВШ. – 1961. - № 11. – С.1220-1224.
- ²² Павлюк М. Кризові процеси в господарстві ССРСР // ВШ. – 1961. - № 7. – С.729-734; Його ж. Оцінка семирічки Хрущова (Стаття перша; стаття друга) // ВШ. – 1959. - № 10. – С.1089-1097; № 12. – С.1334-1346.
- ²³ Його ж. Советський бюджет у навітленні „Інституту вивчення історії і культури ССРСР” // ВШ. – 1959. - № 2. – С.205-210.
- ²⁴ Павлюк М. Проблеми страйків [у СРСР] // ВШ. – 1961. - № 8. – С.845-849.
- ²⁵ Вудка А.Ю. Криза московської імперської економіки // ВШ. – 1977. - № 7/8. – С.810-814.
- ²⁶ Чировський М. Сьома п’ятирічка в останній стадії завершення (До економічної ситуації в ССРСР) // ВШ. – 1970. - № 11/12. – С.1199-1218.
- ²⁷ Науменко Н. Невдача господарської політики Брежнєва // ВШ. – 1980. - № 11. – С.1360-1367.
- ²⁸ І.К. Хижацький грабунок України // ВШ. – 1965. - № 4. – С.373-377.
- ²⁹ Павлюк М. Грабунок Москвою вугілля і заліза України // ВШ. – 1957. - № 5. – С.501-510; № 6. - С.637-646.
- ³⁰ Павлюк М. Економічний терор як засіб поневолення // ВШ. – 1957. - № 3. – С.290-299.
- ³¹ Лисенко Л. Поневолення України у світлі советської торгівлі // ВШ. – 1957. - №9. – С.967-977.
- ³² Мельник З. Економічні стосунки між Україною і Московщиною (До сучасного стану України і проблеми досліджень) // ВШ. – 1971. - № 1. – С.12-30.
- ³³ Стебельський Б. „Україна - БАМ” // ВШ. – 1985. - № 5. – С.620-624.
- ³⁴ Косик В. Україна – московська колонія в Європі // ВШ. – 1962. - № 4/5. – С.495-503; №9. – С.1103-1112; № 12. – С.1179-1190.
- ³⁵ Чировський М. Економічне становище України під московсько-большевицькою окупацією // ВШ. – 1968. - № 7/8. – С.819-834.
- ³⁶ Кирпич А. Село (До питання перебудови соціальної структури українського суспільства) // ВШ. – 1961. - №10. – С.1149-1169.
- ³⁷ Галамай С. Соціальне питання і мобільність населення в Україні // ВШ. – 1978. - № 2. – С.193-201.
- ³⁸ Ващенко Г. Освіта і виховання молоді в ССРСР // ВШ. – 1953. - № 1. – С.21-23.
- ³⁹ Лисенко Л. Советське шкільництво в Україні // ВШ. – 1958. - № 4. – С.387-398; Міршук Д. Освіта і видавництва в Україні – засоби русифікації // ВШ. – 1979. - № 6. – С.679-689; Посилюють русифікацію шкільництва в Україні // ВШ. – 1983. - № 8. – С.943-944.
- ⁴⁰ Д. Доля української мови в Україні // ВШ. – 1963. - № 4. – С.363-366.
- ⁴¹ Кухар Р.В. Процес поступової советизації (русифікації) мовної культури в Україні // ВШ. – 1977. - № 11. – С.1317-1322.
- ⁴² Мазур В. Комплекс русифікації (Аналіза русифікаційної політики в ССРСР) // ВШ. – 1980. - № 3. – С.286-294; № 4. – С.406-417.
- ⁴³ Ліхтер В. Стан української культури в ССРСР // ВШ. – 1979. - № 9. – С.1020-1025; № 10. – С.1205-1210; Степаненко М. Русифікація України // ВШ. – 1984. - № 4. – С.405-420; Чорній С. Від Емського указу до XXV з’їзду КПРС // ВШ. – 1976. - № 9. – С.980-992; Його ж. Українська мова після Другої світової війни в умовах московської окупації // ВШ. – 1975. - № 5. – С.577-586.
- ⁴⁴ Ленкавський С. Національна політика большевиків в Україні // ВШ. – 1957. - № 3. – С.261-272; №4. – С.374-387; №5. – С.491-500; № 6. – С.627-637; М.С. Сучасна національна політика Москви // ВШ. – 1963. - №2. – С.123-126.
- ⁴⁵ Чапленко В. Боротьба з русифікацією української мови (Кінець 50-их – початок 60-их років) [про дискусію в українській радянській академічній періодиці] // ВШ. – 1967. - № 1. – С.16-33;

Його ж. Чи новий етап у мовній політиці большевиків // ВШ. – 1963. - № 10. – С.1169-1179.

⁴⁶ Павлюк М. Причини „десталінізації” в СРСР. Стаття перша – друга // ВШ. – 1962. - № 6. – С.564-577; №7/8. – С.675-678.

⁴⁷ Його ж. Десять років після смерті Сталіна // ВШ. – 1963. - № 10. – С.1097-1103.

⁴⁸ Мечник М.С. Кінець Хрущова // ВШ. – 1964. - № 11. – С.1155-1156.

⁴⁹ Бедрій А. За визволення України, а не за „усамостійнення” УРСР // ВШ. – 1964. - № 9. – С.867-878.

⁵⁰ Олещко Н.Ю. Українська державність під большевиками (Історичні замітки до ліквідації большевиками української державності) // ВШ. – 1953. - № 4. – С.15-18.

⁵¹ Галайчук Б., Маркусь В. Міжнародно-правний статус України // Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 10 т. / Гол. ред. проф. В.Кубійовича. - 2-е вид., репринт. - Львів, 1994. - Т.4. - С.1571-1573.

⁵² До питання правної тягlosti і переємності українських держав: Елаборат Товариства українських правників // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції - С (Париж; Мюнхен). - 1979. - № 21. - С.16-22.

⁵³ Маркусь В. Зауваження до Елаборату Товариства українських правників // Вісті із Сарселю: Неперіодичний бюлетень Акції - С (Париж-Мюнхен). - 1979. - № 21. - С.23-28.

⁵⁴ Савчак В. До питання „тягlosti” і „переємності” Української держави (Відкритий лист до вп. Панів Б.Галайчука і В.Маркуся): стаття перша-друга // ВШ. – 1967. - № 9. – С.972-994; № 11/12. – С.1224-1242.

⁵⁵ Дзерович Б. Вісім літ змагань за зміну тези в Енциклопедії Українознавства [про дискусію товариства українських правників з редактором „Енциклопедії українознавства” навколо тези про правову спадкоємність УНР-УРСР] // ВШ. – 1979. - № 3. – С.368-374.

⁵⁶ Говерля С. Дисиденство // ВШ. – 1982. – № 2. – С.166-177; № 3. – С.304-314; Озерський Б. [Стецько Я.] „Дисиденство” – визріваюча революційна ситуація // ВШ. – 1982. - № 4. – С.561-563.

Про автора

ДОРОХІНА ТАМАРА ФЕДОРІВНА, пошукувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, викладач та заступник директора Чернігівського радіомеханічного технікуму